

Les fronteres en els comtats catalans i a Europa pels volts de l'any 1100

ENRIC DOLSET

Lycée André Maurois de Deauville

dolseth@orange.fr

Les fronteres en els comtats catalans i a Europa pels volts de l'any 1100

Resum

Les fronteres serveixen per posar en contacte els països (entesos com a territoris sotmesos al poder d'un mateix príncep) no només veïns, sinó més o menys llunyans segons la força i el dinamisme del seu poder central. Tanmateix, aquesta força i aquest dinamisme són ells mateixos lligats a la natura de les seves fronteres. Pels volts de l'any 1100 existeixen a Europa dos tipus de frontera: les fronteres movedisses i les fronteres mòbils. Les primeres uneixen i separen països cristians feudals i són bastant inestables ja que segueixen l'evolució fluctuant de les relacions de poder polític entre els diferents prínceps. Les segones uneixen i separen els països cristians feudals amb altres no feudals i de vegades fins i tot no cristians, i són molt més estables per dues raons: en primer lloc, la relació de poder polític és més o menys desequilibrada a favor dels països feudals, i per tant la seva evolució és fa generalment en detriment dels països no feudals; en segon lloc, aquesta mobilitat és recolza sòlidament sobre unes bases socioeconòmiques lligades a la colonització. Entre aquests dos tipus de fronteres, les que més donen potència, riquesa i prestigi al poder central són les mòbils. A la Catalunya en via de formació dels segles XI i XII existeixen les dues formes de frontera i ambdues serveixen per construir i eixamplar el territori, però són sobretot les mòbils les que poden explicar com i per què un petit principat perifèric ja es troba llavors en contacte directe amb la gran majoria dels països europeus.

Paraules clau: Frontera, poder, relacions exteriors, feudalisme, colonització.

Abstract

The function of frontiers is to put in contact different countries (that is, territories under the domination of the same prince). These countries are not only neighbouring, but also more or less remote, according to the strength and dynamism of their central power. However, this strength and this dynamism are themselves conditioned by the nature of their frontiers. Around the year 1100, there are in Europe two kinds of frontiers: the moving frontiers and the mobile frontiers. The first ones unite and separate feudal Christian countries and are quite unstable because of the fluctuant evolution of political power relations between the different princes. The second ones unite and separate feudal Christian countries with no feudal and sometimes even no Christian ones and there are much more stable for two reasons: firstly, the political power relation is more or less unbalanced in favour of feudal countries and therefore they evolve to the detriment of no feudal countries; secondly, this mobility relies on solid socioeconomic foundations linked to the colonization. One of these two kinds of frontiers gives more power, wealth and prestige to the central power: the mobile ones. In the Catalonia in the process of formation of the XIth and XIIth centuries, both kinds of frontiers exist and both are used to build and enlarge the territory, but above all the mobile are the ones which can shed light on the fact that a small outlying principality is already directly in contact with the big majority of European countries.

Keywords: Frontier, power, foreign relations, feudalism, colonization.

En un petit llibre clàssic, Ramon d'Abadal mostrava que el territori anomenat per ell mateix "Pre-Catalunya" comença a multiplicar els contactes amb Europa pels volts de l'any mil.¹ Aquest moviment d'obertura s'accentua cada vegada més durant el segle XI i, al llarg del segle XII, els comtats catalans mantenen relacions amb molts països. Als segles XI i XII, no existeixen encara Estats en el sentit modern. Un país és defineix com un territori o un conjunt de territoris sotmesos al poder del mateix senyor jurisdiccional suprem. La posada en contacte entre països concerneix tots els àmbits de la vida, però l'amplada geogràfica del tema d'aquesta ponència ens obliga a limitar-nos a estudiar només els aspectes polítics.

Segurament, els comtats catalans no tindrien contactes polítics amb els altres països sense l'existència de les fronteres. La frontera no designa aquí el límit de qualsevol territori, sinó, en un sentit més estret, el límit entre dos països veïns. De fet, la frontera té una funció d'interfície, és a dir una funció de posada en contacte entre dos territoris geogràficament diferents. Aquesta funció d'interfície concerneix evidentment dos territoris veïns, entre els quals la posada en relació és directa. Però concerneix també territoris que no són veïns i que poden ser fins i tot molt llunyans, perquè les fronteres són precisament l'objecte d'aquestes relacions: les fronteres són la causa i la conseqüència primordials de les relacions polítiques entre països. La frontera té doncs també una funció de posada en relació indirecta entre països tant veïns com llunyans. Les fronteres dels comtats catalans, com totes les altres, tenen aquesta doble funció d'interfície, directa i indirecta. Però la funció d'interfície fronterera no té la mateixa potència i influència segons els països: el dinamisme de les fronteres és lligat evidentment a la força del poder central, però també a la natura d'aquestes fronteres. Així, podem preguntar-nos quina és la potència i la influència de la interfície fronterera catalana. Aquesta qüestió ens permetrà comparar les fronteres catalanes amb les fronteres europees tot examinant les relacions dels comtats catalans amb la resta d'Europa. Veurem en una primera part les fronteres dels comtats catalans i dels territoris dominats pel comte de Barcelona i en una segona part les fronteres dels països europeus en relació amb els comtats catalans.

Pels volts de l'any 1100, Catalunya no existeix encara: el seu territori actual està dividit entre una sèrie de comtats d'origen carolingi o *pagi* agrupats entre les mans d'unes famílies comtals que tenen quasi totes el mateix progenitor, el famós Guifré I el Pilós. Aviat i progressivament es va produir un procés de fragmentació dels comtats catalans i aquest procés no es va aturar fins al segle XI. A l'entorn de l'any 1100 doncs existeix al territori actual de Catalunya una desena de famílies comtals i això genera una multiplicitat de fronteres entre els seus dominis respectius.

Les fronteres entre comtats o conjunts de comtats catalans

Els límits d'aquests conjunts comtals poden correspondre a un element topogràfic o hidrogràfic marcat, serra o riu,² però també, si pensem que coincideixen amb els límits dels seus termes pobletans perifèrics, a uns marcadors més petits, naturals (arbre, roca...) o artificials (fita, creu...)³ En tots els casos, la frontera és quasi sempre precisa i lineal quan hi ha una població suficient, i aquesta població ha de conèixer el límit de la jurisdicció del seu senyor en el marc de les seves activitats quotidianes.

Les zones de frontera que separen aquests comtats o conjunts de comtats no semblen especialment fortificades: com en la resta del comtat, el territori de la zona fronterera està repartit entre diferents castells termenats. El fet que els diferents comtats o conjunts de comtats estiguin en mans de famílies emparentades fa generalment inútil la construcció de forteses. Però quan un conflicte important esclata entre dos comtes, és pot produir un moviment de fortificació. En un llistat de greuges redactat segurament el 1057, Ramon Berenguer I de Barcelona retreu a Guillem II de Besalú les forteses que

1 R. D'ABADAL I DE VINYALS, *Com Catalunya s'obrí al món mil anys enrera*, Barcelona, 1960.

2 A. BENET, "El comtat de Berga. Origen i límits (s. X-XI)", *L'Erol*, 11 (1984), p. 15-24.

3 J. BOLÓS, *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*, Barcelona, 2004, p. 117-120.

aquest i els seus homes han fet a la frontera de la seva terra : és la primera vegada que la paraula llatina “frontera” és emprada en el sentit modern de frontera en un text català.⁴

Nogensmenys, la potència creixent del comte de Barcelona sobre els altres comtes imposa més i més bones relacions entre ells: els altres comtes esdevenen els seus vassalls. El moviment comença ja al principi del segle XI amb el d'Urgell, però és a partir de la segona meitat del segle XI que el comte de Barcelona esdevé progressivament el senyor de tots els altres.⁵ Aquests pactes feudals tendeixen a unificar els comtats sota la dominació d'un mateix príncep durant la segona meitat del segle XI i tot el XII, i la conseqüència és la d'esfumar les fronteres entre els comtats sense esborrar-les completament.

Les fronteres entre els comtats desapareixen només quan el comte de Barcelona hereta els dominis d'un comte traspassat sense hereu directe. Aquest tipus d'esdeveniment ocorre al segle XII i accentua fortament el procés d'unificació del qual el comte de Barcelona és l'actor principal. Les aliances matrimonials li permeten tard o d'hora captar les herències dels seus difunts veïns: la mort el 1111 de Bernat III de Besalú, casat amb Ximena, la filla de Ramon Berenguer III, permet que als comtats i *pagi* del comte de Besalú siguin detinguts directament pel comte de Barcelona. Quan Bernat Guillem de Cerdanya mor cap al 1117, els seus comtats i *pagi* pertocquen al seu cosí germà Ramon Berenguer III.

A la segona meitat del segle XII, d'altres dinasties comtals s'extingeixen i les seves possessions cauen també en possessió del comte barceloní, però aquesta vegada només per donació o llegat, com si la consciència de l'existència d'un país format a l'entorn del nucli barceloní hagués progressat: al Rosselló, Girard II mor el 1172, llegant el seu comtat al comte-rei Alfons el Cast (I de Barcelona, II d'Aragó); al Pallars Jussà, l'última hereva, Dolça, acaba cap al 1192 per donar també el comtat a Alfons el Cast. Al final del segle XII, només sobreviuen, al marge del Casal de Barcelona, les dinasties comtals d'Urgell, Empúries i Pallars Sobirà, però totes estan més o menys supeditades a la dominació feudal del comte de Barcelona. Així la majoria de les fronteres que anteriorment separaven els comtats o conjunts de comtats catalans s'han transformat en simples límits.

A més a més, aquesta tendència a l'eixamplament de les possessions barcelonines concerneix també altres territoris cristians veïns, tant del costat occità com del costat aragonès.

Les fronteres amb els principats occitans o hispànics

Els comtes de Barcelona segueixen una política de dominació de territoris occitans durant els segles XI i XII.⁶ Les aliances matrimonials entre famílies comtals catalanes i famílies homòlogues d'Occitània són nombroses. Alguns casaments permeten prendre possessió de territoris quan l'esposa és l'única hereva de la seva família: això passa amb Ermengol IV d'Urgell quan és casa el 1079 amb Adelaida de Provença, i amb Ramon Berenguer III quan el 1112 s'uneix amb Dolça de Provença. Aquests casaments permeten a la Casa d'Urgell de dominar el comtat de Provença a Forcalquer i a la Casa de Barcelona

4 G. FELIU, J. M. SALRACH (dir.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Barcelona, 1999, t. II, n° 496 : *Item querelat se iam dictus Remundus comes de iam dicto Guillelmo comite de fortedas quas ipse et sui homines habent factas in frontera de sua terra* (sense data, c. 4 octubre 1057).

5 Pels aspectes relatius a la política feudal, matrimonial, testamentària i més generalment territorial i diplomàtica dels comtes de Barcelona en relació amb altres barons o prínceps catalans, occitans, espanyols o europeus que tractem més endavant, remetem a M. AURELL, *Les noces del comte. Matrimoni i poder a Catalunya (785-1213)*, Barcelona, 1998 ; P. BENITO i MONCLÚS et al., *Tractats i negociacions diplomàtiques amb Occitània, França i els estats italians, 1067-1213*, Barcelona, 2009 ; J. M. SALRACH, *El procés de feudalització (segles III-XII)*, Barcelona, 1987 ; A. UDINA i ABELLÓ (ed.), *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó de Guifré Borrell a Joan II*, Barcelona, 2001.

6 CH. HIGOUNET, “Un grand chapitre de l'histoire du XIIe siècle : la rivalité des maisons de Toulouse et de Barcelone pour la prépondérance méridionale” a *Mélanges d'histoire du Moyen Âge dédiés à la mémoire de Louis Halphen*, Paris, 1951, p. 313-322. R. D'ABADAL I DE VINYALS, “La ‘dominació’ de la casa comtal de Barcelona sobre el Migdia de França” a *Idem, Dels visigots als catalans*, Barcelona, 1986, t. II, p. 281-309. M. AURELL, “L'expansion catalane en Provence au XIIe siècle”, *Estudi General*, 5-6 (1985-1986), p. 175-195. H. DÉBAX, *La féodalité languedocienne, XIe-XIIe siècles. Serments, hommages et fiefs dans le Languedoc des Trencavel*, Tolosa de Llenguadoc, 2003, p. 23-98.

de dominar el comtat de Provença a Arle, i també els vescomtats de Millau, Gavaldà i part de Carlat, situats al Massís Central francès.

Les adquisicions degudes als casaments s'afegeixen a altres que corresponen a compres, efectuades en temps de Ramon Berenguer I i Almodis: entre els anys 1067 i 1071, la parella comtal compra els comtats de Carcassona i Rasès, els drets dels quals estaven dispersos entre una multitud d'hereus de Roger I el Vell i del seu besnét Roger III. Constatem que durant el primer terç del segle XII, els territoris del comte de Barcelona es troben dispersos entre tres conjunts, un catalano-carcassonès, un provençal i un altre en el Massís Central. Això multiplica les fronteres i fa que el conjunt sigui bastant difícil de governar.

No és, doncs, gens estrany que les possessions occitanes quedin poc temps en mans dels prínceps catalans. Una de les principals raons és que el propòsit de les adquisicions sembla haver estat el de constituir un bonic heretatge pel fill o fills petits de la parella comtal, de tal manera que el comtat o conjunt de comtats principal quedi intacte per a l'hereu. És el que passa tant amb el comtat de Forcalquer com amb el de Provença. En aquests dos casos, doncs, la dominació sobre els territoris occitans s'atura a la generació que segueix. Més tard, quan no hi ha cap hereu, el comtat de Provença torna a ser dominat pels comtes de Barcelona, però aquesta reintegració és temporal perquè poc després es produeix una nova partició del mateix estil. Això no obstant, hem d'afegir que el fill petit o el germà petit que rep el comtat de Provença és generalment vassall del comte de Barcelona per aquest feu.

L'altra raó per la qual els comtes catalans poden perdre els seus territoris occitans és la guerra que mantenen contra alguns prínceps occitans enemics: des del segle XI contra els vescomtes Trencavell pels comtats de Carcassona i Rasès, i, durant el segle XII, contra els senyors dels Baus que reivindiquen els drets sobre el comtat de Provença i contra els comtes de Tolosa, que són des de final del segle XI marquesos de Provença a Avinyó.

Vist el context bastant fortament bèl·lic en el qual és troben les possessions catalanes a Occitània, podem suposar una tendència a fortificar alguns punts estratègics de les fronteres, per exemple entre el comtat de Provença i el comtat de Sant Gèli, que pertany al comte de Tolosa, a banda i banda del Roine, amb les dues forteses de Belcaire del costat llenguadocià i de Tarascó del costat provençal. Però hem de subratllar que la frontera no és només una zona de tensió militar, sinó també de negociació diplomàtica, ja que l'illa de Gernica en el Roine, justament entre Belcaire i Tarascó, és dues vegades el lloc on se signa un tractat de pau, el 1176 i el 1190, entre els comtes de Barcelona i de Tolosa.

La situació fronterera dels territoris del comte de Barcelona és més senzilla del costat hispànic cristià, però, aquí també, el segle XII és per al comte una època d'eixamplament de fronteres. Els contactes dels comtes catalans amb els altres prínceps cristians hispànics són antics i condueixen a casaments, en motiu dels quals els comtes donen les seves filles a aquests prínceps; per exemple, el 1174, Dolça, filla de Ramon Berenguer IV, és lliurada en matrimoni al futur rei Sanç I de Portugal. També els comtes catalans esposen les filles dels prínceps veïns. Menció especial mereix el casament, el 1150, de Ramon Berenguer IV amb Peronella, filla i hereva de Ramir II d'Aragó, enllaç que té conseqüències territorials i polítiques molt importants: el naixement de la confederació catalano-aragonesa i l'accessió del comte de Barcelona següent, Alfons, el fill de la parella, al títol de rei d'Aragó.

Els reis hispànics són els rivals dels comtes de Barcelona per la dominació de la península i per les conquestes sobre els musulmans, però també els seus aliats en la defensa de la cristiandat hispana enfront dels musulmans i, a vegades, en les campanyes contra ells. Després de la formació de la Corona catalano-aragonesa, el gran rival del comte-rei és el rei de Castella, particularment Alfons VII, auto-proclamat "emperador de les Hispànies". Malgrat algunes escaramusses a la frontera castellano-aragonesa, la via diplomàtica és privilegiada: per exemple, el tractat de Carrión, firmat el 1140, aconsegueix el reconeixement per part d'Alfons VII de la successió catalana al regne d'Aragó. A canvi, Ramon Berenguer IV es reconeix el seu vassall per les terres de Saragossa (l'antic regne musulmà de Saragossa incorporat

al regne d'Aragó), un vassallatge no abolit fins al 1177. L'arrelament d'alguns nobles catalans a Castella i Lleó afavoreix sense dubte aquestes negociacions.⁷

Així, l'expansió de les fronteres amb els altres territoris cristians pot ser fràgil i provisional i queda fins i tot bloquejada per l'antagonisme de les altres potències regionals. En canvi, la frontera amb els musulmans, al sud dels comtats catalans, té una capacitat d'expansió més important.⁸

Les fronteres amb Al-Andalus

És presenta com una zona de colonització agrària a l'ombra dels castells i té al principi molta profunditat, al contrari de les fronteres entre comtats o principats cristians que són d'amplada reduïda. Les fronteres dels comtats catalans meridionals en contacte amb el món musulmà són anomenades "marques". L'avançada d'aquesta frontera amb al-Andalus és deguda o a la conquesta, la qual és sempre seguida d'un moviment colonitzador, o a la colonització sola. A mesura que la colonització va avançant, s'apropa a les zones de poblament musulmà i, doncs, provoca un estrenyiment de la marca, fins que la marca mateixa desapareix i només queda una zona fronterera estreta que tendeix a ésser una línia.

El canvi de segle entorn de l'any 1100 correspon a un canvi important de la política barcelonesa amb al-Andalus.⁹ A la segona meitat del segle XI, Ramon Berenguer I cobra les paries (els tributs pagats pels reis musulmans) dels seus aliats i protegits, sobretot els emirs de Tortosa i de Lleida. De tant en tant condueix una expedició militar contra els enemics dels seus aliats, el principal del qual és l'emir de Saragossa. Aquesta política és seguida després de la seva mort pels seus fills Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II. Més tard, el 1090, Berenguer Ramon II pateix una gran derrota a la batalla de Tèvar on és fet presoner pel Cid i és, de fet, obligat a renunciar a totes les paries.

És aquest fracàs barceloní del 1090 el que provoca un canvi radical de la política musulmana dels comtes de Barcelona. Com que no han de protegir més cap rei d'al-Andalus, poden atacar-los o promoure la colonització sense cap hesitació. Aleshores, el projecte de restaurar la ciutat de Tarragona amb el seu arquebisbat determina un apropament entre Berenguer Ramon II i el papa Urbà II, el qual entronitza el bisbe Berenguer Seniofred de Vic com a arquebisbe de Tarragona el 1091, però l'ocupació de la ciutat entre 1090 i 1093 fracassa. Malgrat això el projecte de restauració de Tarragona és essencial perquè s'acompanya de la nova ideologia romana de croada, la qual s'afegeix a una ideologia de guerra santa que era arraconada en els àmbits eclesiàstics i ara és adoptada pel comte de Barcelona i, doncs, també per la seva aristocràcia feudal laica. Així, la idea de croada apareix precoçment en els comtats catalans, abans mateix que comenci la primera croada de 1095-1099.

Malgrat la revifada de la idea de guerra santa i el naixement de la idea de croada, la frontera amb els musulmans no progressa gaire a l'entorn del 1100, sobretot perquè els almoràvits estableixen un imperi entre el nord-oest d'Àfrica i la part musulmana de la península ibèrica. Esdevenen així veïns dels comtes de Barcelona, i la frontera resta bastant estable a la part oriental dels comtats catalans. Als comtats de Barcelona, Manresa i Berga, les marques són en vies d'ocupació al segle XI. Als comtats de l'oest, la progressió de la colonització a l'Urgell i al Pallars Jussà és estimulada per les conquestes d'Arnau Mir de Tost a la vall d'Àger entre 1030 i 1050, i del seu net Guerau II Ponç, vescomte de Cabrera i d'Àger, a

7 J. M. SALRACH, "De l'esperit a la matèria". Catalans en terra castellana a l'Alta Edat Mitjana" a *Homenatge a la professora Dra Carme Batlle i Gallart, Acta Historica et Archæologica Mediævalia*, 26 (2005), p. 81-100.

8 J. M. SALRACH, "L'ençâtellement de la frontière" a X. BARRAL I ALTET (dir.), *Le paysage monumental de la France autour de l'an mil*, París, 1987, p. 743-755. M. ZIMMERMANN, "Le rôle de la frontière dans la formation de la Catalogne (IXe-XIIe siècle)" a *II Seminario de Historia Medieval. Las sociedades de frontera en la España Medieval*, Saragossa, 1993, p. 7-29. F. SABATÉ, *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII) : ¿ Conquesta o repoblació ?*, Lleida, 1996. J. BOLÓS MASCLANS, "Fortificaciones y organización del territorio en la 'Marca' o frontera catalana durante los siglos IX-XII" a *La fortificación medieval en la península ibérica. Actas del IV Curso de Cultura Medieval*, Aguilar de Campoo, 2001, p. 101-123.

9 Sobre les relacions entre cristians i musulmans, vegeu H. DOLSET, *Frontière et pouvoir en Catalogne médiévale. L'aristocratie dans l'ouest du comté de Barcelone (début du Xe – milieu du XIIe siècle)*, tesi doctoral mecanografiada, Université de Toulouse II – Le Mirail, 2004, t. II, p. 488-629.

Balaguer, conquerida definitivament el 1105. De fet, les conquestes militars expliquen perquè la frontera ha progressat més a les marques de ponent que a les marques de llevant on només veiem una acció de colonització.¹⁰

Al segle XII, els avenços són importants, de manera que la totalitat de l'actual territori català es pot considerar sota el domini de l'aristocràcia feudal. De fet, els comtes catalans topen amb l'agressivitat dels almoràvits, els quals reprenen la tradició de les escomeses en territori cristià com la que va afectar el Penedès el 1107-1108. La debilitació de l'Imperi almoràvit permet restaurar la ciutat de Tarragona el 1129-1130, fet que va possibilitar després, en temps dels almohades, conquerir les ciutats de Tortosa el 1148, i Lleida el 1149. Les terres conquerides a les comarques de Tortosa i de Lleida configuren les noves marques catalanes, el que provoca la desaparició de les antigues marques dels comtats de Barcelona, Manresa, Berga, Urgell i Pallars Jussà, ara completament integrades al país. Les noves conquestes es consoliden la segona meitat del segle XII mercès a un ampli moviment colonitzador que afecta el conjunt de les terres tortosines i lleidatanes, això no obstant habitades per una població musulmana important en nombre, que perd els seus predis en profit dels aristòcrates que han participat en la conquesta.

Així, les fronteres dels dominis del comte de Barcelona no són en cap cas estàtiques, però tenen diferències profundes de natura. Les fronteres del nord, amb el món occità, o de l'oest, amb el món hispànic cristià, són fronteres movedisses, mentre que les fronteres del sud, amb el món musulmà, són fronteres mòbils. Les fronteres movedisses coneixen moltes fluctuacions: no tenen cap estabilitat ni cap solidesa, i el mode d'apropiació del territori és molt aleatori, ja que respon a factors purament polítics. En canvi, les fronteres mòbils són més estables i sòlides perquè estan estructurades en marques que exerceixen el paper de zones d'amortiment, ja que tenen la funció de parar i de llançar escomeses. Constitueixen zones de colonització dirigida per l'aristocràcia, la qual construeix moltes fortaleses amb l'objectiu de controlar la població. És així com la població arrela en els nous territoris, i aquests resten incorporats al principat barceloní. És, doncs, aquesta colonització amb els seus efectes demogràfics, econòmics, socials, culturals i per descomptat polítics la que enforteix i estabilitza les fronteres amb el món musulmà.

Aquesta distinció entre fronteres movedisses i fronteres mòbils també és vàlida a escala europea, però amb una distinció sobre els tipus de territoris lligats per la frontera. Així, a nivell d'Europa, podem distingir tres tipus de fronteres: les fronteres entre regnes cristians feudals en el cor de l'Europa, les fronteres perifèriques amb els regnes cristians no feudals, i les fronteres perifèriques amb els pagans i els musulmans.¹¹

Les fronteres entre els regnes cristians feudals en el cor de l'Europa

Les fronteres de la part central d'Europa corresponen als territoris de l'antic imperi carolingi, que són el regne de França i el Sacre Imperi Romanogermànic. Però les fronteres d'aquests dos grans països són més teòriques que reals: els prínceps no tenen els mitjans de controlar realment el seu territori i la natura del seu poder és el propi de la sobirania feudal. El rei de França i l'emperador germànic controlen només els territoris que senyorejen directament. Són els senyors d'altres prínceps més o menys independents i que tenen el control real dels territoris a nivell regional. Les fronteres d'aquests principats canvien sovint amb les guerres, els homenatges, les compres, els casaments i les herències i tenen un traçat irregular, fluctuant i fins i tot complex.¹²

10 F. FITÉ I LLEVOT, E. GONZÁLEZ I MONTARDIT, *Arnau Mir de Tost, un senyor de frontera al segle XI*, Lleida, 2010.

11 Sobre els dos últims tipus de fronteres, vegeu R. BARTLETT, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change, 950-1350*, Londres, 1994. Més generalment sobre les fronteres medievals, vegeu P. TOUBERT, "Frontière et frontières : un objet historique" a J.-M. POISSON (coord.), *Castrum 4. Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Age*, Roma-Madrid, 1992, p. 9-17. D. POWER, N. STANDEN, "Introduction" a Idem (ed.), *Frontiers in Question. Eurasian Borderlands, 700-1700*, Basingstoke - Londres - Nova York, 1999, p. 1-31.

12 Sobre la frontera entre França i l'Imperi, vegeu M. BUR, *La Champagne médiévale. Recueil d'articles*, Langres, 2005, p. 141-179. Normandia és un exemple de les fronteres interiors d'aquests grans regnes: L. MUSSET, "Considérations sur la genèse et le tracé

Als segles XI-XII, el rei de França encara ha de lluitar contra els senyors dels castells més potents del domini reial, tot intentant fer créixer el seu poder sobre els prínceps vassalls.¹³ En aquest context, els comtes de Barcelona i els altres comtes catalans teòricament haurien d'estar sotmesos al rei de França com a successors de Guifré I el Pelós, que fou investit pels reis carolingis. De fet, degut a l'allunyament dels comtats catalans i a la debilitat del poder reial, els comtes catalans i els reis francs van deixar de mantenir relacions durant el segle X. Abandonat en front del califat de Còrdova pel rei de França, el comte de Barcelona va haver de conformar-se amb aquesta situació de subjecció teòrica i d'independència real. Durant dos segles, no ha fet res o quasi res per mantenir el contacte amb el monarque franc. Només en cas de perill musulmà extrem, envia una delegació per demanar ajuda al rei de França, de qui obté una promesa d'auxili que finalment no s'acompleix. Aixó passa dues vegades, el 985-986 després de l'atac d'al-Mansur contra Barcelona, i el 1107-1108 durant uns atacs almoràvits contra el comtat de Barcelona.¹⁴ Aquestes dues peticions d'ajuda allunyen, doncs, encara més el comte de Barcelona del rei, i pel seu fracàs constitueixen una legitimació de la seva plena independència de fet.

Encara que els lligams amb el rei de França estan més o menys trencats al segle XII, els comtes de Barcelona mantenen contactes amb prínceps i magnats d'aquest reialme. Ja hem vist que les aliances matrimonials dels comtes amb llinatges de l'àrea occitana del reialme de França són nombrosos. I, encara que els casaments que els uneixen amb famílies de la part septentrional del reialme semblen més rars, coneixem el d'Estefania, una filla de Ramon Borrell I i Ermessenda amb Roger de Tosny, un cabdill normand vingut als comtats catalans per combatre els enemics de la comtessa viuda Ermessenda. Un segle més tard, un altre aventurer normand, Robert Bordet, vassall del comte del Perche, rep de part de l'arquebisbe Oleguer la missió de restaurar la ciutat de Tarragona, cosa molt difícil que aconseguieix el 1129-1130. Alguns normands són contractats per dirigir les tasques de defensa, conquesta i colonització de la frontera.¹⁵

Aquest problema de sobirania feudal que hauria d'exercir el rei de França sobre el comte de Barcelona també existeix en el cas de l'emperador germànic, a partir del moment en què Ramon Berenguer III esdevé comte de Provença. En efecte, Provença forma part de l'antic reialme de Borgonya i d'Arle, que és integrat al Sacre Imperi Romanogermànic des del llegat, el 1032, del rei Rodolf III, mort sense hereu, a l'emperador Conrad II.¹⁶ Tanmateix, els lligams dels comtes de Barcelona amb el regne de Borgonya existeixen abans del casament amb Dolça de Provença: per exemple, Agnès, una filla de Ramon Berenguer I, fou esposa de Guigó el Vell, comte d'Albon al Delfinat.

Els emperadors de la primera meitat del segle XII han intentat fer reconèixer el seu domini feudal sobre Provença, però sense gaire èxit. En tot cas, els comtes de Tolosa i els senyors dels Baus tracten de

des frontières de la Normandie" a Idem, *Nordica et Normannica. Recueil d'études sur la Scandinavie ancienne et médiévale, les expéditions des Vikings et la fondation de la Normandie*, Paris, 1997, p. 403-413. G. LOUISE, *La seigneurie de Bellême, Xe-XIIe siècles. Dévolution des pouvoirs territoriaux et construction d'une seigneurie de frontière aux confins de la Normandie et du Maine à la charnière de l'an mil*, Flers, 1990-1991, 2 vol. A. W. LEWIS, "Observations sur la frontière franco-normande" a *Le roi de France et son royaume autour de l'an Mil. Actes du colloque Hugues Capet, 987-1987. La France de l'an Mil*, Paris, 1992, p. 147-154. K. THOMPSON, *Power and Border Lordship in Medieval France. The County of the Perche, 1000-1226*, Rochester - Woodbridge, 2002. P. BAUDUIN, *La première Normandie, Xe-XIe siècles. Sur les frontières de la Haute Normandie, identité et construction d'une principauté*, Caen, 2002. D. POWER, *The Norman Frontier in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Cambridge, 2004. D. LEPLA, *Les fossés royaux et la notion de marche militaire au sud de l'ancien duché de Normandie, XIe-XIIe s.*, La Chapelle-Montligeon, 2006.

13 C. GAUVARD, *La France au Moyen Âge du Ve au XVe siècle*, Paris, 2010, p. 163-250. J.-F. LEMARIGNIER, *Recherches sur l'hommage en marche et les frontières féodales*, Lilla, 1945. R. DION, *Les frontières de la France*, Paris, 1947. B. GUENÉE, "Des limites féodales aux frontières politiques" a P. NORA (dir.), *Les lieux de mémoire*, Paris, 1986, t. II, vol. 2, p. 11-33. D. POWER, "French and Norman frontiers in the central Middle Ages" a POWER, STANDEN, (ed.), *Frontiers in Question...*, p. 105-127.

14 M. ZIMMERMANN, "Les rapports de la France et de la Catalogne du Xe au XIIe siècle" a *Mélanges de la Bibliothèque Espagnole*, Madrid, 1982, p. 81-99.

15 L. MUSSET, "Aux origines d'une classe dirigeante: les Tosny, grands barons normands du Xe au XIIIe siècle", *Francia*, 5 (1977), p. 52-56. L.J. MCCRANK, "Norman Crusaders in the Catalan Reconquest: Robert Burdet and the Principality of Tarragona, 1129-1155", *Journal of Medieval History*, 7 (1981), p. 67-82.

16 J.-P. POLY, *La Provence et la société féodale, 879-1166. Contribution à l'étude des structures dites féodales dans le Midi*, Paris, 1976, p. 213-249. G. SERGI, *I confini del potere. Marche e signorie fra due regni medievali*, Torí, 1995, p. 296-310.

buscar l'aliança de l'emperador contra els comtes de Barcelona i de Provença. En canvi, a la segona meitat del segle XII, són els comtes de Barcelona els que intenten apropar-se a l'emperador per afeblir els seus enemics. És el que fa Ramon Berenguer IV de Barcelona acostant-se a Frederic I Barba-roja. Riquilda de Polònia, parenta pròxima de Frederic, és casa així amb el nebot de Ramon Berenguer IV de Barcelona, Ramon Berenguer III de Provença, el 1162, moment en què aquest encontra l'emperador a Torí, i potser rep de les seves mans la investidura del comtat de Provença. En canvi, quan els comtes de la dinastia barcelonina estan en pau amb els comtes de Tolosa i els senyors dels Baus, tornen a una política de sobirania feudal per a Provença: així, ni el comte-rei Alfons el Cast, ni el seu germà, Ramon Berenguer IV de Provença, presencien la cerimònia de coronació de Frederic Barba-roja a Arle com a rei de Borgonya el 1178. De fet, tot mostra que la sobirania feudal sobre el comtat de Provença és exercida pels comtes-reis, però indirectament, per mitjà dels seus germans, nebots o cosins comtes de Provença o directament en temps de Ramon Berenguer III al principi, o com a regent quan el comte titular ha mort deixant un hereu encara menor, o ha mort sense hereu o sense hereu mascle.

Tanmateix, si el poder de l'emperador en el regne perifèric de Borgonya és bastant feble, no és pot dir el mateix del regne de França oriental (avui Alemanya), al centre de l'Imperi. Allà, els ducs i comtes són abans de tot uns oficials militars i judicials al servei de l'emperador. Però, a partir del segle XI i sobretot del XII, els prínceps, laïcs o eclesiàstics, s'emancipen més i més del poder imperial i arrelen el seu poder en un territori definit en el marc d'un procés general de feudalització. Així, les fronteres del Sacre Imperi Romanogermànic i més precisament del regne de França oriental són bastant inestables ja que el poder central és més i més feble.¹⁷

La part meridional del Sacre Imperi és constituïda pel regne d'Itàlia que cobreix el nord i el centre de la península italiana. El títol de rei d'Itàlia escau als emperadors germànics des del segle X, però l'autoritat de l'emperador depèn sobretot de la seva presència allà. De fet, l'emperador és absent la majoria del temps i el seu poder és sobretot simbòlic. Als segles XI i XII, el regne d'Itàlia és dividit entre varis principats i està en via de descomposició. Alguns dels principats són unes marques heretades de l'Imperi carolingi però que no tenen una funció de colonització com les marques dels comtats catalans.¹⁸

A més, als principats italians del nord d'Itàlia és desenvolupen unes ciutats que tenen sovint una gran autonomia jurídica i entre les quals hi han dues potències marítimes del Mediterrani: Gènova a la marca de Ligúria oriental i Pisa a la marca de Toscana. El comte de Barcelona necessita per alguns dels seus projectes contra els enemics musulmans o occitans la col·laboració d'aquestes ciutats i de la seva flota. L'expedició de croada dirigida militarment per Ramon Berenguer III, el 1114-1115 contra les illes Balears, aplega les tropes i naus dels prínceps catalans, occitans i italians, amb la presència destacada de les naus i els guerrers de la ciutat de Pisa. Més tard, el 1148, la conquesta de Tortosa és portada a terme amb l'ajut de naus genoveses.¹⁹ Però, aquestes ciutats poden ser aliades del comte de Tolosa contra el comte de Barcelona, com el 1183, quan els genovesos ajuden el comte Sanç de Provença, que s'ha revoltat contra el seu germà Alfons el Cast de Barcelona i s'ha aliat per aixó amb el comte de Tolosa.

Les relacions internacionals més intenses i importants dels comtes són les que mantenen amb el papat. Als segles XI i XII, els territoris dominats pel papat a l'entorn de Roma i més lluny creixen, constitueixen el patrimoni de Sant Pere i formen part del Sacre Imperi. Però la primacia i exclusivitat del poder espiritual suprem dels papes, cada vegada més afirmat al segle XII, té per conseqüència d'afegir al seu poder

17 M. PARISSÉ, *Allemagne et Empire au Moyen Âge*, París, 2008, p. 53-97 i 123-168.

18 J.-P. DELUMEAU, I. HEULLANT-DONAT, *L'Italie au Moyen Âge Ve-XVe siècle*, París, 2002, p. 52-67 i 96-109. SERGI, *I confini... D. DEGRASSI*, "Frontiere, confini e interazioni transconfinarie nel Medioevo. Alcuni esempi nell'area nordorientale d'Italia", *Archivio Storico Italiano*, 160 (2002), p. 195-220.

19 M. BARCELÓ, "Expedicions militars i projectes d'atac contra les illes orientals d'al-Andalus abans de la conquesta catalana", *Estudi General*, 1 (1981), p. 99-107. A. VIRGILI, *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turtûsa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, València, 2001, p. 42-72.

temporal un poder jurisdiccional que va en detriment del poder de l'emperador. Així, el poder espiritual suprem del papat és generador de fronteres.²⁰

Als segles XI i XII, són bastant freqüents els viatges a Roma de comtes, bisbes o abats catalans, a més dels pelegrins habituals. Entre els propòsits dels que emprenen aquests viatges sempre hi ha el d'expressar el lligam de submissió al poder espiritual del papa. A la inversa, hi ha també algunes peticions com la concernent a un canvi en la geografia episcopal catalana, amb la creació d'un nou bisbat, com el de Besalú que el comte Bernat Tallaferro de Besalú obté del papa Benet VIII el 1017. Però el papa intervé també en els afers catalans per condemnar la conducta d'un príncep laic o eclesiàstic. Ramon Berenguer I rep el 1056 l'excomunió del papa Víctor II, per haver maltractat Ermessenda, la seva àvia, repudiat la seva segona muller Blanca i raptat Almodis de la Marca, dona casada amb Ponç III de Tolosa.

A partir de la segona meitat del segle XI, els viatges de prelats catalans a Roma és multipliquen i sobretot el papa envia legats als comtats catalans. L'objectiu creixent del papa, sobretot a partir de finals del segle XI, és fomentar i liderar la lluita contra els musulmans, fins al punt que alguns projectes de croada són organitzats per la cúria pontifical, com la restauració de Tarragona i la conquesta de Tortosa projectades per Ramon Berenguer III el 1116. A l'efecte, l'abat Oleguer de Sant Ruf d'Avinyó és consagrat bisbe de Barcelona el mateix any 1116, arquebisbe de Tarragona el 1118 i legat per dirigir una croada contra els musulmans d'Hispania el 1123.²¹

Sobretot, el papa obté la subjecció d'alguns prínceps ells mateixos. El 1077, Gregori VII pretén tenir un dret especial de propietat i de jurisdicció provinent de Sant Pere sobre l'antic regne d'Hispania. El primer comte català que reconeix ser vassall del papa i tenir els seus dominis en feu d'ell és Bernat II de Besalú el 1077, que s'obliga a pagar cada any a la Santa Seu cent mancusos. Aquest exemple i el de Sanç Ramírez d'Aragó el 1068 i 1089 són seguits el 1090 per Berenguer Ramon II, que entrega al papa tot els seus honors vinguts de l'heretatge del seu pare i de la partició amb el seu germà, amb el pagament d'un cens quinquennal de 25 lliures de plata pura. Més tard, cap el 1116, Ramon Berenguer III és compromès a pagar un cens anual de 30 morabetins cada any. Aquest lligam feudo-vassallàtic perviu durant el segle XII, per exemple quan Ramon Berenguer IV és diu *homo* i *miles* del papa el 1156.²²

Així, constatem que les fronteres entre països situats al cor d'Europa, el regne de França i el Sacre Imperi Romanogermànic, són particularment movedisses, i aquesta situació és deguda a la natura feudal dels poders, que afavoreix els canvis per ampliació o disminució del territori, però també per la superposició de poders induïda pel feudalisme, en la qual el poder del senyor jurisdiccional resta sovint com un poder teòric o simbòlic mentre que el poder del vassall constitueix el poder real. El comte de Barcelona aprofita tant com pot aquesta condició de vassall per independitzar-se.

En canvi, les relacions entre els comtes de Barcelona i les altres potències europees cristianes fora de la península ibèrica són més rares a causa de la seva situació perifèrica i de l'allunyament. Al contrari dels comtats catalans, una part d'aquests països no són feudals o ho són només parcialment

Les fronteres perifèriques amb els regnes cristians no feudals

Entre els països només parcialment feudalitzats, hi han les Illes Britàniques. Les relacions més freqüents dels comtes de Barcelona són les que manté amb el rei d'Anglaterra, cada vegada més implantat en el regne de França, primer com a duc de Normandia al segle XI, després al segle XII com a comte d'Anjou i del Maine, i sobretot com a comte de Poitiers i duc d'Aquitània. Anglaterra ha estat dividida entre uns

20 P. TOUBERT, *Les structures du Latium médiéval. Le Latium méridional et la Sabine du IXe à la fin du XIIe siècle*, Roma, 1973, t. II, p. 935-1081.

21 L. J. McCRAK, *Restoration and Reconquest in Medieval Catalonia: the Church and Principality of Tarragona, 971-1177*, tesi doctoral mecanografiada, Charlottesville, University of Virginia, 1974, t. I, p. 294-323.

22 P. KEHR, *El papat i el principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó*, Barcelona, 1931, p. 43-78.

quants regnes angles i saxons rivals durant uns segles, també amb uns períodes de dominació danesa, però la conquesta feta pel duc Guillem de Normandia a partir del 1066 permet instaurar una dominació feudal normanda i acabar la unificació del país.²³

La dominació del rei d'Anglaterra comença a estendre's a les terres de cultura celta. Tres comtats militars són constituïts a les regions angleses frontereres d'Escòcia. Els reis d'Escòcia és reconeixen vassalls del rei d'Anglaterra i fan venir aristòcrates normands que implanten el model feudal del castell i del cavaller en el país. Al País de Gal·les, els normands organitzen els territoris anglesos veïns en tres comtats militars, però les construccions de castells no és fan només del costat anglès de la frontera sinó també en territori gal·lès, i comporten una colonització duta per cavallers i pagesos vinguts d'Anglaterra. La dominació anglo-normanda s'estén també a Irlanda amb modalitats similars a les del País de Gal·les, però és l'un dels varis reis rivals qui demana l'ajut del rei d'Anglaterra contra els seus enemics i recluta barons de la Marca gal·lesa. Finalment, els reis irlandesos, com els gal·lesos, han d'admetre la supremacia del rei anglo-normand.²⁴

Si els lligams dels comtats catalans amb les Illes Britàniques semblen febles, el rei d'Anglaterra és un actor important de les relacions polítiques occitanes pel seu casament amb Elionor que posseeix el ducat d'Aquitània i uns drets sobre el comtat de Tolosa. En el context de la rivalitat de Barcelona i Tolosa, per exemple, Ramon Berenguer IV té el suport d'un aliat molt fidel, el rei Enric II Plantagenet. S'alia el 1159 amb ell, i també Ramon Trencavell de Carcassona i Guillem VII de Montpeller, contra Ramon V i Alfons II de Tolosa i contra Lluís VII de França en un intent fracassat de conquerir el comtat de Tolosa.

Un altre sobirà cristià europeu, l'emperador bizantí, regna sobre uns territoris que no estan feudalitzats. L'Imperi bizantí ha d'afrontar l'amenaça dels turcs seljúcides als segles XI i XII, i coneix unes derrotes que l'hi fan perdre una gran part dels territoris d'Anatòlia. Als Balcans, s'estén al segle XI fins al Danubi i el Sava, però no pot impedir l'emancipació al final del segle XII d'un regne de Sèrbia unificat i d'un regne de Bulgària renaixent. A més, els bizantins han de fer front als normands, els quals acaben al segle XI de conquerir tots els seus dominis del sud d'Itàlia, i, al segle XII, amenacen els dominis balcànics.

Una gran part de les zones frontereres estan dividides com les zones interiors de l'imperi en temes, és a dir unes circumscripcions militars dirigides pels estratèges i defensades per pagesos soldats. Després d'una fragmentació, els temes de les fronteres són agrupats al segle XI en unes circumscripcions militars més grans anomenades ducats, i defensades per mercenaris dels exèrcits centrals. Unes altres zones de la frontera com Bòsnia estan sota la dominació d'uns prínceps que reconeixen el domini sobirà de l'Imperi, un domini indirecte.

Les dificultats de l'Imperi bizantí per defensar-se l'obliguen a buscar aliats a l'Occident, amb el propòsit d'afeblir els seus enemics majors a l'oest d'Europa: els normands d'Itàlia, l'emperador germànic i, al final del segle XII, la República de Venècia.²⁵ El comte-rei Alfons el Cast és un d'aquests possibles aliats, per això l'emperador Manel I Comnè convé amb ell el casament de la seva petita-neboda Eudòxia amb el germà d'Alfons, Ramon Berenguer IV de Provença. Tanmateix, el casament no té lloc, probablement perquè el comte-rei tem la reacció de Frederic I Barba-roja. Finalment, Alfons el Cast casa la promesa del seu germà amb un dels seus millors vassalls, el senyor Guillem VIII de Montpeller.

23 J.-P. GENET, *Les îles Britanniques au Moyen Âge*, París, 2005, p. 62-113. M. CHIBNALL, *Anglo-Norman England, 1066-1166*, Oxford - Nova York, 1986.

24 R. R. DAVIES, *Domination and Conquest. The Experience of Ireland, Scotland and Wales, 1100-1300*, Cambridge, 2006.

25 J.-C. CHEYNET (dir.), *L'Empire byzantin (641-1204)*, vol. II de *Le monde byzantin*, París, 2006, p. 36-65, 146-150, 414-442 i 455-471. H. AHRWEILER, "La frontière et les frontières de Byzance en Orient" a Idem, *Byzance: les pays et les territoires*, Londres, 1976, p. 209-230. P. STEPHENSON, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge - Nova York, 2000. G. DAGRON, "Byzance et la frontière. Idéologie et réalité" a O. MERISALO, P. PAHTA (ed.), *Frontiers in the Middle Ages. Proceedings of the Third European Congress of Medieval Studies*, Turnhout - Lovaina, 2006, p. 303-318.

Així els principats, regnes o imperis cristians, no suficientment feudalitzats, a la perifèria d'Europa, estan amenaçats per l'expansió portada pels aristòcrates feudals. Però les relacions entre els pobles cristians i els pobles que no són cristians, siguin musulmans o pagans, són encara pitjors.

Les fronteres perifèriques amb els pagans i els musulmans

Les fronteres del món cristià amb el món pagà es troben a Europa oriental. Dins de l'Imperi germànic, un sistema de marques ha estat instaurat en terres poblades per tribus eslaves: al nord-est es van crear quatre marques als segles X i XI, mentres que al sud-est quatre antigues marques són transformades en ducats durant els segles XI i XII. Al centre-est, el ducat de Bohèmia és dotat a partir del 1182 d'una marca oriental, la marca de Moràvia. Els pagesos venen cap a aquestes terres de frontera des de les regions superpoblades de l'oest de l'Imperi. Ho fan atrets per unes condicions jurídiques més favorables i tenen entre ells una organització que els permet efectuar servei militar a la zona on s'estableixen. La fundació de bisbats i arquebisbats al nord, i d'abadies potents al sud contribueix a cristianitzar aquestes zones. La fundació i fortificació de ciutats permet, a més, fomentar-hi el comerç.

Aquestes marques tenen en principi una vocació d'expansió i mobilitat, però, de fet, queden bloquejades per la creació més a l'est d'uns regnes eslaus (Polònia, Croàcia) o un de magiar (Hongria), els prínceps dels quals s'han convertit al cristianisme als segles IX i X. Alguns d'aquests prínceps han acceptat la colonització del seu país i fins i tot l'han encoratjada. Els pobles pagans es troben sobretot al nord, a vora la mar Bàltica. Al principi del segle XII el rei Boleslau III de Polònia conquereix la major part de Pomerània, que el duc alemany Enric el Lleó havia començat a colonitzar, i hi envia com a missioner per cristianitzar el país el bisbe de Bamberg. Però el moviment d'evangelització i conquesta portat contra els pobles pagans de Livònia, Lituània i Prússia només comença al final del segle XII.²⁶

Els comtes de Barcelona semblen estar poc en contacte amb els regnes eslaus i magiar, però les relacions existeixen, com hem vist amb el casament de Riquilda de Polònia, filla del rei Ladislau II l'Exiliat de Polònia amb Ramon Berenguer III de Provença, o amb el de Constança d'Aragó, filla d'Alfons el Cast, amb Emeric I d'Hongria el 1198.

Malgrat algunes resistències violentes als intents de conversió, sempre hi ha l'esperança de poder convertir els pagans pacíficament. En canvi, els pobles musulmans són vistos més aviat o només com a enemics per les elits dels regnes cristians. Les relacions, doncs, són conflictives. La lluita contra els pobles musulmans té lloc al sud d'Europa.

A la península ibèrica, els principats cristians conèixen moltes remodelacions durant els segles XI i XII, ja que estan de vegades desunits i de vegades units en dos grups distints: d'una banda el grup de Lleó i Castella, i d'altra banda el grup de Pamplona i Aragó. El segle XI ha vist el naixement de tres regnes, els d'Aragó, Castella i Galícia, i el segle XII un altre, el de Portugal, que s'afegeixen als dos primitius, Pamplona i Lleó. Com que la transformació d'un comtat en regne és una senyal forta d'afirmació d'independència, les fronteres dels principats hispànics surten reforçades del canvi en comparació amb els comtats catalans. Però aquesta feblesa és encara més gran quan els reis de Lleó i Castella són proclamats emperadors d'Hispania i pretenen així exercir una sobirania sobre tota la península com a hereus dels reis visigots: Alfons VI el 1077 i Alfons VII el 1135.

Durant els segles XI i XII, les fronteres dels regnes hispànics amb els musulmans corresponen a zones obertes, poc poblades i poc organitzades. Aquí la construcció de fortaleses permet defensar el territori i atacar l'enemic. Les ciutats, que proveeixen els exèrcits cristians de milícies de combatents amb els seus *caballeros villanos* també tenen un paper clau. Els prínceps cristians i musulmans dirigeixen expedicions de ràtzia a les zones de frontera i fins i tot de vegades molt a l'interior del país enemic. És sense

26 PARISSE, *Allemagne et Empire...*, p. 65-72 i 138-141. C. HIGOUNET, *Les Allemands en Europe centrale et orientale*, París, 1989. F. LOTTER, "The Crusading Idea and the Conquest of the Region East of the Elbe" a R. BARTLETT, A. MACKAY (ed.), *Medieval Frontier Societies*, Oxford, 1989, p. 267-306.

dubte per aixó que l'avançada de la frontera és generalment més precoç als diferents regnes cristians peninsulars que als comtats catalans. A les regions de frontera conquerides pels monarques hispans, el moviment de colonització és fa mitjançant cartes de població en les quals els furs que regiran la població cristiana són enunciats amb els drets i deures dels colons. Sovint, una empresa de repartiment permet distribuir les terres als aristòcrates que han participat en la conquesta i als colons.²⁷

Del costat musulmà, l'organització de les regions frontereres del califat de Còrdova en tres marques, amb una evident funció militar, desapareix al primer terç del segle XI amb el desmembrament de l'imperi omeia en vàries taifes. Són els principats musulmans veïns dels principats cristians els qui hereten la funció fronterera. És possible que la formació al final del segle XI i principi del segle XII d'un imperi almoràvit torni un temps a revifar un sistema de marques, però de fet quan a la segona meitat del segle XII li succeeix l'imperi almohade aquest sistema deixa d'existir: la frontera d'al-Andalus és recolza només sobre uns determinats punts fortificats (castells, ciutats, pobles) que s'han de defensar.²⁸ Els comtes catalans intenten subjectar els caps de les taifes veïnes o properes, i quan ho aconsegueixen mantenen relacions de pau estretes amb ells, com en el cas de Ramon Berenguer I i del seu protegit, l'emir Yúsuf de Lleida a mitjan segle XI. Fins i tot quan tenen relacions de guerra amb els emirs almoràvit o almohade, intenten perseguir la mateixa política de negociació i subjecció amb els oficials musulmans locals, com és veu en el conveni de 1120 entre Ramon Berenguer III i Ibn Hilal, alcaid de Lleida, que actua potser sense l'acord del poder central.

Una altre regió de frontera amb els musulmans és l'Itàlia del Sud, que comprèn les regions de Pulla i Calàbria dominades pels bizantins, Campània dividida entre diversos principats llombards i Sicília en mans dels àrabo-berbers. L'arribada creixent de mercenaris normands provoca l'aparició d'una dominació liderada per la família de Hauteville. Robert Guiscard, duc de Pulla, procedeix a la conquesta de les últimes possessions bizantines i dels principats llombards, i el seu germà Roger I, entre 1061 i 1089, conquereix la Sicília i n'esdevé el comte. El seu fill Roger II domina tot el sud d'Itàlia i és proclama rei de Sicília el 1130. L'Itàlia del sud i més encara Sicília és una terra de frontera entre l'Occident feudal i el món àrab, on cohabiten diversos grups culturals: els normands regnen sobre els grecs i els llombards (Itàlia del Sud) o els grecs i els àrabo-berbers (Sicília). Dirigeixen un procés de colonització i de feudalització amb la construcció de forteses, i no esborren l'herència bizantina i musulmana, sinó que l'assumeixen.²⁹

Hem guardat el record d'unes relacions dels comtats catalans amb Pulla i Sicília, dominades pels normands. Cap el 1078, Ramon Berenguer II contracte matrimoni amb Mahalta de Pulla, filla de Robert Guiscard de Hauteville, duc de Pulla i Calàbria, i cosina germana de Roger II, comte i després rei de Sicília. Més tard, el 1127, Roger II de Sicília i Ramon Berenguer III de Barcelona s'acorden per organitzar l'any següent una expedició marítima probablement contra Tortosa, que no es portà a terme.

27 M. Á. LADERO QUESADA, *La formación medieval de España*, Madrid, 2004, p. 71-311. J. GAUTIER DALCHÉ, "Islam et Chrétienté en Espagne au XIIe siècle: contribution à l'étude de la notion de frontière", *Hespéris*, XLVI (1959), p. 183-217. A. BAZZANA, P. GUICHARD, P. SÉNAC, "La frontière dans l'Espagne médiévale" a Poisson (coord.), *Castrum 4...*, p. 35-59. R. I. BURNS, "The Significance of the Frontier in the Middle Ages", a BARTLETT, MACKAY (ed.), *Medieval...*, p. 307- 330. P. BURÉSI, "Nommer, penser la frontière en Espagne aux XIe-XIIIe siècles" a C. DE AYALA MARTÍNEZ, P. BURÉSI, P. JOSSE RAND (ed.), *Identidad y representación de la frontera en la España medieval (siglos XI-XIV)*, Madrid, 2001, p. 51-74. F. SABATÉ, "Frontera peninsular e identidad (siglos IX-XII)" a E. SARASA SÁNCHEZ (coord.), *Las Cinco Villas aragonesas en la Europa de los siglos XII y XIII: de la frontera natural a las fronteras políticas y socioeconómicas (foralidad y municipalidad)*, Saragossa, 2007, p. 47-94.

28 P. CHALMETA, "El concepto de Tagr", a P. SÉNAC (coord.), *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'Occident chrétien*, Madrid, 1991, p. 15-28. E. MANZANO MORENO, *La frontera de al-Andalus en época de los Omeyyas*, Madrid, 1991. J.-P. MOLÉNAT, "Les diverses notions de 'frontière' dans la région de Castilla - La Mancha au temps des Almoravides et des Almohades" a R. IZQUIERDO BENITO; F. RUIZ GÓMEZ (coord.), *Actas del Congreso Internacional Conmemorativo del VIII Centenario de la Batalla de Alarcos*, Conca, 1996, p. 105-123. M. J. VIGUERA MOLINS, "Las fronteras de Al-Andalus" a J. RODRÍGUEZ MOLINA, F. TORO CEBALLOS (coord.), *IV Estudios de frontera. Historia, tradiciones y leyendas en la frontera. Homenaje a Don Enrique Toral y Peñarande*, Jaén, 2002, p. 593-610.

29 DELUMEAU, HEULLANT-DONAT, *L'Italie...*, p. 110-125. J.-M. MARTIN, "Les problèmes de la frontière en Italie méridionale (VIe-XIIe siècles) : l'approche historique", a Poisson (coord.), *Castrum 4...*, p. 259-276. L. FELLER, "The Northern Frontier of Norman Italy, 1060-1140" a G. A. LOUD, A. METCALFE (ed.), *The Society of Norman Italy*, Leiden, 2002, p. 47-74.

Les experiències hispàniques i sicilianes de conquesta inciten els cristians d'Occident a participar en la Primera Croada (1096-1099), que permet la presa de Jerusalem el 1099 i la formació dels Estats llatins del Pròxim Orient. Aquests poden ser considerats com un mateix país, puix que els comtes d'Edessa i de Tripoli i el príncep d'Antioquia és reconeixen vassalls del rei de Jerusalem. El límit oriental d'aquest conjunt és més o menys la vall de l'Orontes al nord i la vall del Jordà al sud, però, després de la derrota de Hattin, el 1187, els Estats Llatins queden reduïts a un territori litoral estret amb una nova capital, Acre.

La implantació dels francs a Terra Santa dóna lloc a un moviment de colonització on els feus dels aristòcrates són cultivats per una pagesia que és majoritàriament musulmana i que ha de pagar diversos cànon i tributs. Si els colons francs que s'instal·len no són rars, el poblament franc, en canvi, és bastant minoritari. Els colons no venen només d'Europa sinó que alguns són cristians orientals vinguts dels països musulmans veïns. La dominació dels senyors francs i la defensa dels Estats llatins és possible mercès a la construcció d'uns enormes castells, els cracs, construïts prop de les fronteres, però també per una xarxa de fortaleses més petites, a més de les ciutats i dels pobles fortificats.³⁰

Els comtats catalans estan en relació amb els Estats llatins de tres maneres. La primera és l'enviament de croats o de pelegrins: dos comtes catalans participen en la creació dels Estats llatins en el seguici dels comtes de Sant Gèli. Girard, futur comte de Rosselló hi va el 1096, participa a la conquesta d'Antioquia i Jerusalem (1098 i 1099) i hi torna com a comte (després el 1109), i Guillem II Jordà, comte de Cerdanya, hi va el 1101, participa a la conquesta de Tripoli el 1109 i hi va morir el mateix any.³¹

La segona manera d'estar en relació amb els Estats llatins és més indirecte, ja que consisteix a rebre els croats que passen per Catalunya per anar combatre a Terra Santa i a fer-los participar en les operacions de guerra santa i croada que dirigeixen els comtes de Barcelona a les marques catalanes. Durant la Segona Croada, sabem que uns croats de Lorena, Flandes, Anglaterra i altres regions del nord d'Europa, vinguts en vaixell, van aturar-se en els comtats catalans i van participar en la conquesta de Tortosa el 1148. Alguns fins i tot s'hi van instal·lar.³² La croada a Terra Santa reforça, doncs, els lligams entre Catalunya i el nord d'Europa.

La tercera manera d'estar en relació amb els Estats llatins és la implantació massiva dels ordres militars del Temple i de l'Hospital als comtats catalans, fet que manté en permanència un lligam entre les comandes catalanes i els mestres dels ordres establerts a Terra Santa. Tot i que el Temple i l'Hospital reben dels comtes de Barcelona la missió d'aplegar forces militars i riqueses per potenciar el procés de conquesta a la península ibèrica, no per això deixen d'estar en relació amb les cases mares de Terra Santa i d'enviar-hi recursos econòmics.³³

Així, les fronteres internes al món feudal són més aviat movedisses per la igualtat de forces que caracteritza sovint les relacions entre els països, mentres que les fronteres entre el món feudal i el món no feudal són més mòbils per la desigualtat que preval entre ells, una desigualtat de forces militars, però també i sobretot de forces demogràfiques i tècniques, com es manifesta amb la colonització. Les fronteres del món feudal són més mòbils encara amb el món no cristià, perquè la cristianització dóna

30 M. BALARD, *Les Latins en Orient, XIe-XVe siècle*, París, 2006, p. 61-120. R. ELLENBLUM, "Were there Borders and Borderlines in the Middle Ages? The Example of the Latin Kingdom of Jerusalem" a D. ABULAFIA, N. BEREND (ed.), *Medieval Frontiers. Concepts and Practices*, Aldershot, 2002, p. 105-119.

31 P.-V. CLAVERIE, "La dévotion envers les Lieux saints dans la Catalogne médiévale" a D. COULON, C. OTTEN-ROUX, P. PAGÈS, D. VALÉRIAN (ed.), *Chemins d'outre-mer. Études d'histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard*, París, 2004, p. 127-137. M. DELCOR, "Un comte de Cerdagne en Orient lors de la Première Croisade" a *II Assemblea d'Estudis sobre el comtat de Besalú. Actes*, Olot, 1973, p. 129-143.

32 A. VIRGILI, "Angli cum multis aliis alienigenis : crusade settlers in Tortosa (second half of the twelfth century)", *Journal of Medieval History*, 35 (2009), p. 297-312.

33 M. M. COSTA I PARETAS, "Els altres Ordres Religioso-Militars als Països Catalans" a *Actes de les primeres jornades sobre els ordres religiós-militars als Països Catalans (segles XII-XIX)*, Tarragona, 1985, p. 511-521. M. BONET DONATO, *La Orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*, Madrid, 1994. J. M. SANS I TRAVÉ, *Els Templers catalans. De la rosa a la creu*, Lleida, 1996.

una embranzida més forta a la mobilitat fronterera, i amb el món musulmà, perquè l'ideologia de guerra santa i de croada hi és més antiga i més potent, i això dóna una empenta més forta a aquesta mobilitat.

Per tant, les fronteres barceloneses coneixen als segles XI i XII una dinàmica d'expansió, que caracteritza l'espai occità i l'hispanic cristià malgrat la natura inestable i movedissa d'aquestes fronteres, però més encara i sobretot l'espai musulmà catalano-aragonès on són molt més sòlides, estables i mòbils.

La frontera posa en contacte no només els comtes de Barcelona amb els prínceps veïns dels seus territoris, sinó que la dinàmica d'expansió de les seves fronteres els fa recórrer a l'aliança i a l'ajuda d'uns poders sempre més llunyans contra uns altres poders sempre més propers. Per això, les fronteres en expansió tenen una funció d'interfície més important que les altres fronteres, amb una posada en contacte amb territoris més llunyans, més nombrosos i més diversos. Els comtes-reis barcelonins tenen relacions directes amb quasi tots els sobirans europeus. Els únics que semblen escapar a aquesta xarxa de relacions són els prínceps russos i escandinaus. Però, les relacions privilegiades que tenen amb els normands i altres homes del nord són degudes a la mobilitat de les seves fronteres, caracteritzades per un moviment de colonització i de cristianització que els hi dóna un poder d'atracció superior per les perspectives de riquesa i de poder que ofereixen i pel prestigi de la lluita contra els enemics de la cristiandat.

Les fronteres mòbils dels regnes hispànics són diferents de les altres fronteres mòbils d'Europa perquè el model feudal és sovint adoptat pels sobirans cristians, però mai pels sobirans musulmans que responen a l'espèrit de guerra santa per un espèrit de jihad, i els dos fenòmens s'alimenten. És, doncs, entre els món cristià feudal i el món musulmà que existeix el sentiment més fort d'alteritat i d'enemistat. Per això, el poder cristià esborra progressivament el que queda de la societat musulmana subjacent i remplaça l'antiga civilització musulmana per una civilització feudal cristiana.

Les fronteres del principat barceloní són també originals en comparació amb les dels altres regnes hispànics. El lligam feudo-vassallàtic mantingut pels comtes de Barcelona amb el papa durant tot el segle XII és molt precoç: permet destruir l'antic lligam de submissió que existia entre els comtes catalans i els reis francs, aniquilar les reivindicacions hegemòniques dels reis de Castella com a "emperadors de les Hispànies" i subratllar la legitimitat del poder sobirà temporal i jurisdiccional del comte. No cal oblidar, en efecte, que, en el marc de la reforma gregoriana, el papa assevera la superioritat del seu poder sobre el de tots els altres prínceps. A més, el fet que tots els seus territoris són propietat del papa i que ell mateix és vassall de Sant Pere confereix a les fronteres barceloneses una natura sagrada, que s'afegeix per les marques catalanes al fet que són el límit de la cristiandat i tenen vocació d'avançar, en el marc d'una empresa de guerra santa i fins i tot de croada, contra els enemics de l'Església.

Aquesta doble sacralització explica que la frontera catalana amb els musulmans té en el si de les fronteres hispàniques el paper més fort d'unificació territorial i cultural. Això s'explica també per l'alt grau d'estrangeria dels dos costats de la frontera, que genera i enforteix una identitat nacional, entre el país més profundament feudalitzat de la península i al-Andalus, el menys feudalitzat. Si aquest procés d'unificació és tant notable, és perquè el principat barceloní és l'únic a la península que té una divisió interior inicial entre diversos comtats a la part catalana del principat. Assistim així al segle XII al naixement d'una identitat cultural i política catalana forta, amb la menció de l'antropònim català per primera vegada el 1107-1112, i del corònim Catalunya el 1114-1115, uns noms que apareixen més sovint a la segona meitat del segle XII.³⁴

La natura des del principi confederal del poder comtal impedeix que aquesta unificació es faci en el marc del principat barceloní tot sencer, incloent-hi les fronteres del regne d'Aragó i les possessions occitanes. Les fronteres d'aquesta confederació tenen la funció d'enfortir el poder del príncep sobre cada una d'aquestes entitats. Aquí la persona del comte de Barcelona és simbòlicament fonamental: malgrat

34 F. UDINA MARTORELL, *El nom de Catalunya*, Barcelona, 2000, p. 45-59.

que tots els comtats continuen existint en el marc dels seus límits històrics i geogràfics, és produeix un esborrament simbòlic d'aquests límits tradicionals i un sentiment d'identificació dels habitants dels diferents comtats amb el comtat principal que correspon a la titulació emprada pel príncep, el comtat de Barcelona. A més, els títols de marquès de Tortosa i Lleida emprats pel comte de Barcelona mostren que la frontera amb els musulmans és lligada més particularment al poder del príncep per la seva força simbòlica cristiana i fins i tot sagrada. Així, la relació del príncep barceloní amb les marques permet modelar una identitat basada en una realitat històrica, lingüística i cultural comuna que prové del territori, però també en una ideologia cristiana i feudal comuna que prové del príncep. Si hem començat aquesta ponència amb la definició de les fronteres com a límits d'uns territoris dominats pel mateix príncep, podem acabar-la afegint-hi un complement de definició que correspon a l'evolució mateixa de la realitat fronterera durant els segles XI i XII: la frontera és el límit d'uns territoris dominats pel mateix príncep i – podem afegir – units per una mateixa identitat. Als comtats catalans, la frontera musulmana permet al cap i a la fi l'encontre d'un príncep i del seu poble.